

پوشش، شرایط و حدود آن برای زنان

حجت الاسلام والمسلمین عیسی عیسی زاده*

مقدمه

پوشش، از مسائل مهم در زندگی انسان‌هاست. این موضوع را می‌توان از زوایا و رویکردهای گوناگون تاریخی، جامعه‌شناختی، روان‌شناختی، هنری و دینی مورد مطالعه قرار داد؛ اما مقصود از پوشش در این مقاله بررسی حدود و شرایط آن برای زن بر اساس مبانی اسلام است. همواره در طول تاریخ اسلام، با این واقعیت مواجه بوده‌ایم که برخی، واجبات را سبک شمرده و آنها را ضایع کرده‌اند. برخی نیز پا از حدود و احکام الهی فراتر نهاده‌اند، رخصت‌ها و مباح‌ها را ممنوع کرده‌اند و به اصطلاح «کاتولیک‌تر از پاپ» شده‌اند. این در حالی است که قرآن به صراحت می‌گوید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید، از خدا و پیامبرش جلو نیفتید»^۱.

اهمیت پوشش

تاریخ نیاز انسان به پوشش، به قدمت آفرینش وی بر کره زمین باز می‌گردد. انسان‌ها از آغاز زندگی تا کنون، همیشه از هر نوع برهنگی گریزان بوده‌اند؛ نه تنها آدمیان که بسیاری از حیوانات نیز به طور طبیعی و غریزی، نوعی پوشش و استتار دارند. وجود سرما و گرما، سوزش آفتاب و باد و بوران در تنوع و تفاوت انواع لباس در زندگی انسان تأثیر فراوان داشته است، اما احساس نیاز انسان به پوشیدگی، تنها معلول گرما و سرما نیست؛ بلکه فطرت انسان به گونه‌ای است که از برهنگی پرهیز دارد و پوشش را حصار امن و زیبایی برای خویش می‌داند. انسان خود را بدون پوشش،

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. حجرات: ۱.

آسیب‌پذیرتر و در تیررس دشمن احساس می‌کند. قرآن پوشیدگی را یکی از نعمت‌های بهشتی می‌شمارد و بدبختی و شقاوت انسان‌ها را نتیجه پذیرش وسوسه‌های شیطان و محصول ساده‌اندیشی و طمع‌ورزی و تبلیغات دروغین او می‌داند و تصریح می‌کند که نخستین گام در هبوط آدم، خوردن میوه ممنوعه و پیدایش برهنگی است: «فَأَكَلَا مِنْهَا فَبَدَتَ لَهُمَا سَوْآتُهُمَا»^۱ سرانجام هر دو از آن خوردند و عورتشان آشکار شد.

قرآن پوشش را در جای دیگر نعمتی آسمانی می‌شمارد و می‌فرماید: «يَا بَنِي آدَمَ قَدْ أَنْزَلْنَا عَلَيْكُمْ لِبَاسًا يُؤَارِي سَوْآتِكُمْ وَرِيشًا وَلِبَاسُ التَّقْوَىٰ ذَٰلِكَ خَيْرٌ ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ لَعَلَّهُمْ يَذَّكَّرُونَ»^۲ هان ای آدمیان! پوششی که زشتی‌هایتان را بپوشاند، بر شما فرود آوردیم و اسباب آراستگی برای شما قرار دادیم و جامه پارسایی بهتر است؛ این از نشانه‌های خداست؛ باشد که متذکر شوند.

امام صادق علیه السلام نیز در ارزش‌گذاری این نعمت الهی فرموده است:

و اما لباس ظاهری، پس آن نعمتی است که عورت‌های بنی‌آدم به آن پوشیده می‌شود و آن، کرامتی است که خداوند فرزندان آدم را به آن گرمی داشته و به جز آنان، موجودات دیگر مشمول این کرامت نیستند و آن برای مؤمنان، وسیله‌ای برای ادای فرایض و انجام تکالیف الهی است و بهترین لباس تو، آن لباسی است که تو را از یاد خدا و از انجام وظایف لازم مانع نشود؛ بلکه تو را به یاد و سپاسگزاری و اطاعت پروردگار متعال نزدیک کند و تو را به خودبینی، خودنمایی، زینت دادن خود، افتخار کردن و خودستایی و ندارد؛ زیرا اینها همه از آفات دین و سبب قساوت و تیره بودن قلب است.^۳

پوشش زنان

رعایت پوشش به سبک اسلامی و بر اساس توصیه‌های قرآن و اهل بیت علیهم السلام از سوی زنان، محافظ و نگهدارنده است که سبب امنیت و آرامش آنان خواهد بود؛^۴ زیرا پوشش با معیارهای اسلامی، مانع تحریک شهوات و نگاه‌های آلوده و فسادانگیز به

۱. طه: ۱۲۱.

۲. اعراف: ۲۶.

۳. منسوب به امام صادق علیه السلام؛ مصباح الشریعة؛ ترجمه حسن مصطفوی؛ ص ۳۰.

۴. احزاب: ۵۹.

حریم پاک زنان می‌شود و جامعه را از هر گونه بی‌بندوباری بیمه می‌کند. بر همین اساس در آموزه‌های دینی برای پوشش زنان هنگام رویارویی با نامحرمان و ورود در عرصه‌های اجتماعی، شرایط و حدودی تعیین شده که در ادامه به آن اشاره می‌شود.

شرایط پوشش زنان

۱. خوشبو نبودن لباس

پوشش با لباس‌های خوشبو از سوی زنان در خارج از منزل، یکی از عوامل تحریک شهوت مردان است که این امر می‌تواند زمینه به گناه افتادن افراد را فراهم کند. امام صادق علیه السلام در پرهیز زنان از چنین پوششی می‌فرماید: «لَا يُتَّبَعِي لِلْمَرْأَةِ أَنْ تُجَمَّرَ ثَوْبَهَا إِذَا خَرَجَتْ مِنْ بَيْتِهَا»^۱ سزاوار نیست که زن با لباس خوشبو از خانه خارج شود.

۲. نازک و بدن نما نبودن

پوشش زنان با لباس‌های نازک و بدن‌نما، یکی از نمادهای فرهنگ برهنگی بیگانگان است که دشمنان اسلام تلاش فراوانی می‌کنند تا با ترویج آن در جوامع اسلامی، باورهای دینی را تضعیف و زمینه به انحراف کشیدن مردان به‌ویژه جوانان را فراهم کنند. رسول‌خدا صلی الله علیه و آله چنین پوششی را به شدت نهی کرده و فرموده است: «هَلَاكُ نِسَاءِ أُمَّتِي فِي الْأَحْمَرَيْنِ الذَّهَبِ وَالثِّيَابِ الرَّقَاقِ»^۲ نابود شدن زنان امت من در دو چیز است: یکی طلا و دیگری لباس‌ها». آن حضرت در سرزنش مردانی که به زنان خود اجازه پوشیدن لباس نازک در برابر نامحرمان را دهند، فرمود: «هرکسی از زنش اطاعت کند، خداوند او را با صورت وارد آتش خواهد کرد». عرض شد یا رسول‌الله منظور از اطاعت چیست؟ فرمود: «تَطْلُبُ مِنْهُ... الثِّيَابِ الرَّقَاقِ»^۳ اینکه زنش از او بخواهد تا در حضور نامحرم لباس نازک بپوشد و او نیز اجازه دهد».

۳. شبیه نبودن به پوشش مردان

یکی دیگر از ویژگی‌های پوشش زنان که در آموزه‌های اسلام به آن توجه شده است، شبیه نبودن آن با پوشش مردان است. امام صادق علیه السلام فرموده است: «كَانَ رَسُولُ

۱. محمد بن یعقوب کلینی؛ *الکافی*؛ ج ۵، ص ۵۱۹.

۲. ابن ابی‌فراس، مسعود بن عیسی؛ *مجموعه ورام*؛ ج ۱، ص ۴.

۳. محمد بن یعقوب کلینی؛ *الکافی*؛ ج ۵، ص ۵۱۷.

اللَّهِ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ... وَيَنْهَى الْمَرْأَةَ أَنْ تَتَشَبَّهَ بِالرِّجَالِ فِي لِبَاسِهَا؛^۱ رسول خدا ﷺ زنان را نهی می کرد از اینکه همانند مردان لباس بپوشند». امام علی عليه السلام نیز فرموده است: «لَعَنَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ... وَالْمُتَشَبِّهَاتِ مِنَ النِّسَاءِ بِالرِّجَالِ؛^۲ رسول خدا ﷺ لعن کرده است زنانی که خود را به شکل مردان در می آورند».

۴. لباس شهرت و انگشت‌نما نبودن

یکی دیگر از خصوصیات پوشش زنان، مشهور و انگشت‌نما نبودن آن است؛ زیرا این لباس سبب جذب نگاه نامحرمان به زنان می شود و دیده‌ها را به سوی او می کشاند؛ در نتیجه زمینه انحراف بینندگان را فراهم می کند. امیرمؤمنان علی عليه السلام فرموده است: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ نَهَى أَنْ تَلْبَسَ الْمَرْأَةُ إِذَا خَرَجَتْ مِنْ بَيْتِهَا تَوْبًا مَشْهُورًا أَوْ تَتَحَلَّى بِمَا لَهُ صَوْتُ يُسْمَعُ؛^۳ رسول خدا ﷺ زن را از پوشیدن لباسی که او را مشهور و انگشت‌نما کند و از زینت کردن به زیورهایی که صدا ایجاد می کند و سبب جلب توجه نامحرم می شود، نهی کرده است».

۵. زینتی نبودن

یکی از مسائل مورد توجه در پوشش زنان که می تواند زمینه ساز چشم چرانی مردان باشد، پوشش های زینت داده شده است. بر همین اساس در روایتی از امام صادق عليه السلام درباره شرایط پوشش زن در خارج از خانه نقل شده که فرمود: «لَا يَنْبَغِي لِلْمَرْأَةِ أَنْ تُجَمَّرَ تَوْبَهَا إِذَا خَرَجَتْ مِنْ بَيْتِهَا؛^۴ برای زن شایسته نیست هنگامی که از خانه اش خارج می شود لباس های خود را زینت دهد».

حد پوشش زنان

حد پوشش زنان در برابر افراد محرم و نامحرم متفاوت است که در این بخش به آن اشاره می شود.

۱. فضل بن حسن طبرسی؛ مکارم الاخلاق؛ ص ۱۱۸.

۲. محمد بن علی صدوق؛ علل الشرائع؛ ج ۲، ص ۶۰۲.

۳. علاءالدین علی بن حسام متقی هندی؛ کنز العمال؛ ج ۱۶، ص ۳۸۱.

۴. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۵، ص ۵۱۹.

۱. در برابر نامحرم

لزوم پوشاندن تمام بدن زن به غیر از گردی صورت و دستان تا میچ در برابر نامحرم، در دین اسلام امری مسلم و قطعی است. بر همین اساس حرمت آشکار کردن بدن زن در برابر نامحرم به جز گردی صورت و دستان تا میچ، مورد اجماع همه فقهای اسلام است.^۱ دلیل این حکم، آیه ۳۱ سوره نور است که خداوند در آن خطاب به پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرموده است:

و قُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُنَّ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا مَا ظَهَرَ مِنْهَا
و لِيَضْرِبْنَ بِجُمُرِهِنَّ عَلَى جُيُوبِهِنَّ؛^۲ به زنان مؤمن بگو چشم‌های خود را فرو گیرند و دامان خویش را حفظ کنند و زینت خود را جز آن مقدار که نمایان است؛ آشکار نکنند و اطراف روسری‌های خود را بر سینه خود افکنند [تا گردن و سینه با آن پوشانده شود].

«خُمُر» در این آیه، جمع «خِمَار» جامه‌ای است که زن سر خود را با آن می‌پيچد^۳ و اضافی آن را به سینه‌اش آویزان می‌کند و «جُيُوب» جمع «جیب» به معنای سینه‌هاست و معنای آیه، این است که به زنان دستور بده تا اطراف مقنعه‌ها را به سینه‌های خود بیندازند و آن را بپوشانند.^۴

یکی دیگر از آیات قرآن بر پوشش کامل زنان در برابر نامحرم تأکید دارد، آیه ۵۹ سوره احزاب است. خداوند در این آیه به پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود:

يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِأَزْوَاجِكَ وَ بَنَاتِكَ وَ نِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ
يَعْرِفْنَ فَلَا يُؤْذِينَ وَ كَانَ غَفُورًا رَحِيمًا؛^۵ به همسران و دختران و زنان مؤمنان بگو جلباب‌های [روسری‌های بلند] خود را بر خویش فرو افکنند. این کار برای اینکه شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند، بهتر است و خداوند همواره آمرزنده و رحیم است.

۱. محمد بن حسن طوسی؛ *المبسوط*؛ ج ۱، ص ۸۷؛ یحیی بن شرف النووی؛ *المجموع شرح المهدب*؛ ج ۳، ص ۱۶۷.

۲. نور: ۳۱.

۳. محمد بن حسن طوسی؛ *التبیین فی تفسیر القرآن*؛ ج ۷، ص ۴۳۰.

۴. سید محمد حسین طباطبایی؛ *المیزان فی تفسیر القرآن*؛ ج ۱۵، ص ۱۱۲.

۵. احزاب: ۵۹.

«جَلَابِيب»، جمع «جَلَبَاب» است و آن، جامه‌ای سرتاسری است که تمامی بدن را می‌پوشاند^۱ یا روسری مخصوصی است که صورت و سر را پوشش می‌دهد و منظور از جمله «مقداری از جلباب خود را پیش بکشند»، این است که آن را به گونه‌ای بپوشند که زیر گلو و سینه‌هایشان در دید حاضران پیدا نباشد و مراد از جمله «ذَلِكَ أَدْنَىٰ أَنْ يُعْرَفْنَ فَلَا يُؤْذَيْنَ»، این است که پوشاندن همه بدن به شناخته شدن به اینکه اهل عفت و حجاب و صلاح و سوادند، نزدیک‌تر است؛ در نتیجه وقتی به این عنوان شناخته شدند، دیگر اذیت نمی‌شوند؛ یعنی اهل فسق و فجور متعرض آنان نمی‌شوند.^۲

۲. در برابر محرم

در قرآن آشکار کردن زینت زنان در برابر محارم از جمله شوهر، پدر، پدر شوهر، پسر، پسر شوهر، برادر، پسر برادر، پسر خواهر و زنان جایز شمرده شده است: «وَلَا يُبْدِينَ زِينَتَهُنَّ إِلَّا لِبُعُولَتِهِنَّ أَوْ آبَائِهِنَّ أَوْ أَبْنَائِهِنَّ أَوْ بُعُولَتِهِنَّ أَوْ إِخْوَانِهِنَّ أَوْ بَنِي إِخْوَانِهِنَّ أَوْ أَخَوَاتِهِنَّ أَوْ نِسَائِهِنَّ».^۳ البته حد آشکار کردن زینت‌ها برای شوهر و محارم دیگر فرق می‌کند. پیامبر اسلام ﷺ در متفاوت بودن حد پوشش زن در برابر شوهر و محارم دیگر فرموده است: «لِلزَّوْجِ مَا تَحْتَ الدَّرْعِ وَلِلْأَخِ وَالْأَخِ مَا فَوْقَ الدَّرْعِ»؛^۴ قسمت‌هایی از بدن زن که در پشت پیراهن است، تنها شوهرش می‌تواند نگاه کند و غیر از محدوده یک پیراهن (که گفته‌اند درازای آن باید تا زانوهای پا را بپوشاند)، پسران و برادران او می‌توانند ببینند.

پوشاندن زینت از نامحرم

یکی از مسائل زمینه‌ساز انحرافات جنسی در جامعه، به نمایش گذاشتن زینت‌های زنان در برابر نامحرم است. بر همین اساس در آموزه‌های قرآن به زنان سفارش

۱. محمد بن محمد زبیدی؛ تاج العروس؛ ج ۱، ص ۳۷۳ و ۳۷۴.

۲. سید محمدحسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۱۶، ص ۳۳۹ و ۳۴۰.

۳. نور: ۳۱.

۴. احمد بن محمد اردبیلی؛ زبده البیان؛ ص ۵۵۴؛ فضل بن حسن طبرسی؛ مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ ج ۷، ص ۲۷۱.

شده است که زینتی‌های خود را در رویارویی با نامحرمان آشکار نکنند و آن را از دید آنان پوشیده دارند.^۱ رسول خدا ﷺ خطاب به حولاء فرمود:

يَا حَوَّلَاءَ مَنْ كَانَتْ مِنْكُمْ تُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ لَا تَجْمَلُ زِينَتَهَا لِغَيْرِ زَوْجِهَا وَلَا تُبَدِي خِمَارَهَا وَمَعْصَمَهَا وَإِيْمَا امْرَأَةٍ جَعَلَتْ شَيْئًا مِنْ ذَلِكَ لِغَيْرِ زَوْجِهَا فَقَدْ أَفْسَدَتْ دِينَهَا وَاسْخَطَتْ رَبَّهَا عَلَيْهَا؛^۲ ای حولاء! هر زنی که به خدا و قیامت ایمان داشته باشد، نباید زینت خویش را برای غیر شوهرش قرار دهد و نباید در برابر نامحرمان مقنعه یا روسری خود را از سرش بردارد و هر زنی چنین کند؛ همانا دینش را فاسد کرده و خشم و غضب خداوند را برای خود فراهم نموده است.

در سخنی دیگر از آن حضرت آمده است: «اما الله ليس منكن امرأة تحلى ذهاباً تظهريه إلا عذبت به؛^۳ همانا هر زنی که خود را به وسیله طلا زینت کند و آنها را برای نامحرمان آشکار سازد، به سبب آن عذاب خواهد شد».

پوشاندن مو

درباره پیامد اخروی بی‌توجهی زنان به پوشاندن مو از نامحرم، نقل است امام علی عليه السلام فرموده است:

دَخَلْتُ أَنَا وَفَاطِمَةُ عليها السلام عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وآله فَوَجَدْتُهُ يَبْكِي بُكَاءً شَدِيداً فَقُلْتُ لَهُ فِدَاكَ أَبِي وَأُمِّي يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا الَّذِي أَبْكَاكَ؟ فَقَالَ يَا عَلِيُّ لَيْلَةٌ أُسْرِيَ بِي إِلَى السَّمَاءِ رَأَيْتُ نِسَاءً مِنْ أُمَّتِي فِي عَذَابٍ شَدِيدٍ فَأَنْكَرْتُ شَأْنَهُنَّ فَبَكَيْتُ لِمَا رَأَيْتُ مِنْ شِدَّةِ عَذَابِهِنَّ ثُمَّ ذَكَرَ حَالَهُنَّ إِلَيَّ أَنْ قَالَ فَقَالَتْ فَاطِمَةُ عليها السلام حَبِيبِي وَفُرَّةَ عَيْنِي أَخْبِرْنِي مَا كَانَ عَمَلُهُنَّ؟ فَقَالَ أَمَّا الْمُعَلَّقَةُ بِشَعْرِهَا فَإِنَّهَا كَانَتْ لَا تَعْطِي شَعْرَهَا مِنَ الرِّجَالِ؛ روزی من و فاطمه عليها السلام به خانه پیامبر صلى الله عليه وآله وارد شدیم و مشاهده کردیم که آن حضرت به شدت اشک می‌ریزد. عرض کردم: «پدر و مادرم به فدایت ای رسول خدا! سبب گریه شما چیست؟». فرمود: «یا علی! شب معراج که مرا به سوی آسمان بالا بردند، زنانی از امتم را دیدم که دچار عذاب شدیدی هستند. از دیدن احوال آنان گریه می‌کنم» و سپس عذاب

۱. نور: ۳۱ و ۶۰؛ احزاب: ۳۳.

۲. حسین بن محمد تقی نوری؛ مستدرک الوسائل؛ ج ۱۴، ص ۲۴۳.

۳. زنی عطر فروش که نام اصلی او زینب العطاره بود.

۴. علاء‌الدین علی بن حسام متقی هندی؛ کنز العمال؛ ج ۱۶، ص ۳۸۸.

هر کدام از آنان را توصیف کرد تا اینکه فاطمه علیها السلام پرسید: «ای حبيب من و ای نور چشم من! آنان در دنیا چه کاری کرده بودند که به آن عذاب‌ها گرفتار شده‌اند؟». فرمود: «آن زنانی که به موهای سر خود آویزان شده بودند، کسانی بودند که در دنیا موهای سرشان را از مردم نامحرم نمی‌پوشاندند».^۱

۱. محمد بن علی صدوق؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام؛ ج ۲، ص ۱۱.

فهرست منابع

۱. ابن ابی فراس؛ مسعود بن عیسی؛ مجموعه ورام؛ قم: انتشارات مکتبه الفقیه، [بی تا].
۲. ابن منظور، محمد بن مکرم؛ لسان العرب؛ قم: ادب الحوزه، ۱۴۰۵ق.
۳. اردبیلی، احمد بن محمد؛ زیادة البیان فی براهین القرآن؛ به کوشش رضا استادی و علی اکبر زبانی نژاد؛ چ ۲، قم: انتشارات مؤمنین، ۱۳۷۸.
۴. دهخدا، علی اکبر و دیگران؛ لغت نامه؛ تهران: مؤسسه لغت نامه و دانشگاه تهران، ۱۳۷۳ش.
۵. زبیدی الحنفی، محمد بن محمد؛ تاج العروس؛ به کوشش علی شیری؛ چاپ اول بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ق.
۶. صدوق، محمد بن علی؛ علل الشرایع؛ چاپ اول قم: کتاب فروشی داوری، ۱۳۸۵ق.
۷. _____؛ عیون اخبار الرضا علیه السلام؛ به کوشش و ترجمه حمیدرضا مستفید و علی اکبر غفاری؛ چاپ اول تهران: نشر صدوق، ۱۳۷۲ق.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ چاپ سوم، قم: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۳ق.
۹. طبرسی، حسن بن فضل؛ مکارم الاخلاق؛ ترجمه سید ابراهیم میرباقری؛ چاپ دوم، تهران: فراهانی، ۱۳۶۵ش.
۱۰. طوسی، محمد بن حسن؛ التبیان فی تفسیر القرآن؛ به کوشش احمد حبیب العاملی؛ بیروت: احیاء التراث العربی، [بی تا].
۱۱. _____؛ المبسوط فی فقه الامامیه؛ تصحیح سید محمد تقی کشفی؛ چاپ سوم، تهران: المکتبه المرتضویه لاحیاء الآثار الجعفریه، ۱۳۸۷ق.
۱۲. عمید، حسن؛ فرهنگ عمید؛ تهران: انتشارات امیرکبیر، ۱۳۶۳ش.
۱۳. قلعه جی، محمد؛ معجم لغة الفقهاء؛ بیروت: دار النفائس، ۱۴۰۸ق.
۱۴. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تصحیح علی اکبر غفاری و محمد آخوندی؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ق.
۱۵. متقی هندی، علاءالدین علی بن حسام؛ کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال؛ به کوشش صفوة النسا؛ بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۱۳ق.

۱۶. منسوب به امام صادق علیه السلام؛ مصباح الشریعه؛ ترجمه حسن مصطفوی؛ چاپ اول، تهران: انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۶۰ ش.
۱۷. نوری، حسین بن محمدتقی؛ *المستدرک الوسائل ومستنبط المسائل*؛ تصحیح گروه پژوهشی آل‌البت علیهم السلام؛ چاپ اول، بیروت: مؤسسه آل‌البت علیهم السلام، ۱۴۰۸ ق.
۱۸. النووی، یحیی بن شرف؛ *المجموع شرح المهذب*؛ بیروت: دار الفکر، [بی تا].